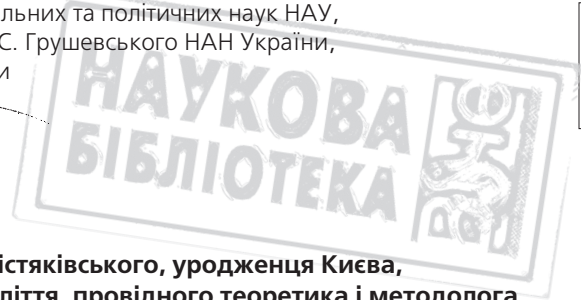

Концепція конституціоналізму Б. Кістяківського в контексті модернізації сучасної конституційно- правової системи в Україні

Анатолій ПАВКО,
доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри суспільних та політичних наук НАУ,
лауреат премії імені М. С. Грушевського НАН України,
відмінник освіти України

13

Аналізується концепція конституціоналізму Богдана Кістяківського, уродженця Києва, представника суспільствознавчої еліти початку ХХ століття, провідного теоретика і методолога права, якого вирізняли цілеспрямований європеїзм та водночас відданість українському корінню. Досліджуючи механізм перетворення різних суспільних форм, Б. Кістяківський зауважував на взаємодії в конституційному процесі емпіричних та нормативних цінностей. Заклав теоретичне підґрунтя для трактування конституційного процесу як одного з різновидів процесу політичного. Автор доходить висновку, що основні складові концепції конституціоналізму Б. Кістяківського є важливим теоретичним підґрунтям модернізації конституційно-правової системи в Україні.

Ключові слова: конституціоналізм, конституційно-правова держава, верховенство закону, авторитарна влада, демократичний устрій.

Концепция конституционализма Б. Кистьяковского в контексте модернизации современной конституционно-правовой системы в Украине

Анатолій ПАВКО, доктор історических наук, професор, заведуючий кафедрою громадських і політичних наук НАУ, лауреат премії імені М. С. Грушевського НАН України, отличник образования України

Анализируется концепция конституционализма Богдана Кистьяковского, уроженца Киева, представителя обществоведческой элиты начала ХХ века, ведущего теоретика и методолога права, которого отличали целенаправленный европеизм и одновременно преданность украинским корням. Исследуя механизм преобразования различных общественных форм, Б. Кистьяковский акцентировал внимание на взаимодействии в конституционном процессе эмпирических и нормативных ценностей. Заложил теоретические основы для трактовки конституционного процесса как одной из разновидностей процесса политического. Автор приходит к выводу, что основные составляющие концепции конституционализма Б. Кистьяковского являются важной теоретической основой модернизации конституционно-правовой системы в Украине.

Ключевые слова: конституционализм, конституционно-правовое государство, верховенство закона, авторитарная власть, демократическое устройство.

Conception of constitutionalism of B. Kistyakivskyi in the context of modernization of modern constitutional legal systems in Ukraine

Anatolii PAVKO, Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of Social and Political Sciences Department of National Academy of Ukraine, M. S. Hrushevskiy of National Academy of Sciences of Ukraine award holder, high achiever in education of Ukraine

The author analyses the conception of constitutionalism of Bohdan Kistyakivskyi, native of Kyiv, representative of social science elite of the beginning of the XX century, leading theorist and methodologist of law, who was distinguished by purposeful Europeanism and at the same time devotion to the Ukrainian roots. Exploring the mechanism of transformation of different public forms, B. Kistyakivskyi paid attention to the co-operation of empiric and normative values in the constitutional process. He laid theoretical basis for the interpretation of constitutional process as one of varieties of the political processes. The author comes to the conclusion that basic components of the conception of constitutionalism of B. Kistyakivskyi are important theoretical grounds for modernization of the constitutional legal system in Ukraine. Keywords: constitutionalism, constitutional legal state, supremacy of law, autocratic power, democratic mode.

В одному з вітчизняних енциклопедичних видань, покликаних створити всебічне та ґрунтовне уявлення про історичні традиції, стан сучасної політичної науки, її категоріальний апарат, про загальноприйнятні та альтернативні теорії і підходи, зазначено, що Кістяківський Богдан Олександрович (16.11.1868, Київ – 29.04.1920, Єкатеринбург) – юрист, філософ та історик, теоретик і методолог права [9, с. 331]. У 1888–1892 роках навчався на історико-філософських факультетах Київського та Харківського університетів і юридичному факультеті Дерптського університету. Його соціально-політичні погляди формувалися під впливом ідей М. Драгоманова, І. Франка, М. Павлика. Наполегливо займаючись самоосвітою, з 1895 року навчався на філософському факультеті Берлінського університету, у Страсбурзькому і Гейдельберзькому університетах, слухав лекції в Парижі. 1898-го захистив дисертацію «Суспільство та індивідуальність. Методологічні дослідження» й дістав науковий ступінь доктора філософії. Навчаючись у Німеччині, познайомився з лідерами легальних марксистів, П. Струве та іншими політемігрантами, співпрацював з їхніми періодичними виданнями. Згодом філософські та політичні погляди Б. Кістяківського еволюціонували від марксизму до неокантіанства, ґносеологічні принципи якого будуть покладені в основу його майбутніх наукових досліджень у царині філософії права. Зазначмо, що після захисту дисертації вчений повернувся до Російської імперії, маючи намір викладати право у вищих навчальних закладах держави. У квітні 1909 року його призначили на кафедру державного права Московського університету. У контексті окресленої наукової проблеми слід звернути увагу на те, що Б. Кістяківський значну увагу приділяв популяризації політичної освіти, уважаючи за необхідне ознайомити населення Російської імперії з його правами та громадянськими обов'язками, принципами конституціоналізму [9, с. 331].

Сучасні вітчизняні й зарубіжні дослідники небезпідставно зараховують Богдана Олександровича до найпотужніших у науковому та інтелектуальному сенсі вчених та політичних мислителів. Один із основоположників теорії правової держави, автор низки фундаментальних праць з соціології та філософії права, він доклав значних творчих і організаційних зусиль для піднесення авторитету вітчизняної юридичної науки. На думку професора Гарвардського університету С. Хеймана, його ім'я уособлює «європейський вектор» у вітчизняній політичній думці [10, с. 8]. Адже Б. Кістяківський належав до кола суспільствознавчої еліти початку ХХ століття, листувався та підтримував наукові й товариські контакти з відомим ученим-соціологом М. Вебером, тривалий час навчався й працював в університетах і бібліотеках провідних європейських країн. При цьому, як слушно зазначають сучасні дослідники, цілеспрямований європеїзм і водночас відданість українському корінню ніколи не перетворювалися у нього на зневагу до інших народів. З цього погляду він був щирим прихильником і творчим послідовником гуманістичних ідей свого великого вчителя М. Драгоманова [10, с. 5].

Постійне зростання в сучасних умовах науково-пізнавального інтересу до теоретико-методологічних і прикладних проблем конституційного процесу, його історичної ретроспективи варто розглядати як важливий чинник посилення уваги наукової спільноти до всебічного осмислення феномену Б. Кістяківського, до творчої спадщини цього видатного правознавця, мислителя й гуманіста. Чільне місце в ній посідає розроблена ним концепція конституціоналізму, яка не втратила своєї актуальності й дотепер.

Нагадаємо: конституціоналізм – це складна суспільно-політична й державно-правова категорія, в основу якої покладено ідеали конституційної демократії, тобто демократії, котра ґрунтується на наявності конституції як особливого документа держави і суспільства, наявності певних інститутів влади, відповідного конституції політичного режиму та системи захисту цінностей демократії, прав і свобод людини і громадянина, конституційного ладу в цілому [7, с. 304].

Слід підкреслити, що концепція конституціоналізму розроблялася Б. Кістяківським наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття в умовах боротьби громадян Російської імперії проти царату за встановлення демократичної конституційної системи. Її синтетична сутність розкрита вченим у понятті правової, або конституційної, держави. Зазначмо, що досить популярний у модерну добу термін «правова держава» як результат перекладу з німецької поняття *rechtsstaat* означав державу, яка функціонувала на засадах конституції, проте це зовсім не означало, що конституція зможе захистити соціальні свободи та спиратиметься на суверенітет народу. На переконання вченого, влада у правовій, або конституційній, державі відрізняється від фактичного панування тим, що вона обмежена законом і здійснює своє панування тільки на підставі закону.

Саме верховенство закону є домінантною рисою конституційної держави. Б. Кістяківський, приміром, уважав, що панування права, або верховенство закону, втілюється у трьох взаємопов'язаних між собою елементах, притаманних організації сучасної конституційної держави: конституції, правах людини і громадянина, а також у народному представництві. Всі ці зазначені структурні елементи гарантують верховенство закону в сучасній державі, а отже, і правовий характер сучасної державної влади [3, с. 489].

Маємо наголосити, що конституціоналізм належить до тих фундаментальних цінностей світової культури, які людство постійно удосконалює протягом власної історії. Теоретичні витоки конституціоналізму закладені в юридично-правових, філософських, історичних, культурологічних поглядах мислителів минулого. Історично вони збагачуються, наповнюються якісно новим змістом, перманентно розвиваючись, відображають реалії сучасності. Зауважимо також, що конституціоналізм тісно пов'язаний із конституціями. Цей зв'язок виявляється передусім у тому, що нормативною основою конституціоналізму є конституція певної держави та її конституційне законодавство. Крім того, між цими феноменами простежується й термінологічний взаємозв'язок, оскільки конституціона-

лізм походить від слова *constitutio* (конституція). Тому аксіоматичним є те, що конституціоналізм неможливий без конституції. При цьому конституція може бути писаною і неписаною, кодифікованою і некодифікованою [5, с. 8].

Та й демократичну державу сучасного світу, яка не мала б своєї конституції, важко уявити. Адже саме в конституції закріплено вихідні положення, на яких ґрунтуються найважливіші форми життя суспільства. Вона закладає підвалини організації та функціонування державних і громадських структур, формулює основи правового статусу особи, є підґрунтям цієї правотворчої діяльності. Необхідною передумовою забезпечення конституційних положень, неухильного впровадження їх до повсякденної практики всіх учасників суспільних відносин є правильне розуміння сутності конституції, її місця та ролі в житті суспільства й держави [8, с. 5].

У цьому контексті варті уваги методологічно окреслений підхід Б. Кістяківського до тлумачення сутності конституції. На його думку, з метою поглиблення наукового пізнання поняття «конституція» доцільно визначати таким чином, щоб воно містило основні риси правової, або конституційної, держави. Тоді це поняття можна використати для правової характеристики конституційних, а не абсолютистсько-монархічних держав. Учений дійшов також висновку: у вузькому сенсі конституція є сукупністю основних, або інституційних, норм права, які встановлюють лад держави, що має народне представництво, і визначають склад та організацію вищих органів державної влади, гарантуючи підзаконність їхньої діяльності й недоторканість відомих прав особистості [3, с. 489–490]. Слід зауважити, що у переважній більшості країн конституція являє собою основний законодавчий акт держави. Вона розробляється й ухвалюється на основі спеціальної процедури. Однією з головних юридичних ознак конституції є її верховенство. У разі колізії норми конституції й норми будь-якого іншого законодавчого акта переважну силу завжди має норма конституції [6, с. 23].

Однією зі складових концепцій конституціоналізму Б. Кістяківського є обґрунтування ним теоретичного положення про поступовий, еволюційний перехід від монархічної до конституційної держави. Зазначмо, що воно тісно пов'язане з філософським осмисленням права як культурного феномену, який складається з емпіричного та нормативного аспектів, що співіснують між собою. Досліджуючи механізм перетворення різних суспільних форм, учений не ототожнював ідеальне з реальним, поряд з тим акцентував на взаємодії в конституційному процесі емпіричних та нормативних цінностей. Сформульовані ним методологічні положення заклали теоретичне підґрунтя для трактування конституційного процесу як одного з різновидів процесу політичного.

Сучасні вітчизняні дослідники конституційний процес визначають у широкому і вузькому сенсі. Перший – це вся сукупність дій суб'єктів політики щодо створення та зміни конституції в конкретній країні та у світі загалом, другий – діяльність щодо прийняття першої чи нової або зміни чинної конституції держави. Конституційний процес у широкому сенсі є неперервним, у вузькому – циклічним (триває від ініціювання конкретних конституційних змін до запровадження їх у дію). У будь-якому сенсі конституційний процес є складовою політичного процесу і водночас його різновидом [4, с. 114–115]. Слід підкреслити: в концепції Б. Кістяківського конституційна держава є втіленням правової держави й передбачає взаємодію принципів та ідеалів конституціоналізму та соціалізму. Це означає, що соціалістична держава могла розвиватися за умов конституціоналізму, а конституційний лад набував досконалості лише в соціалістичній системі.

Потрібно наголосити й на тому, що вчений розглядав два основні засоби впровадження прав людини в Російській імперії. Якщо перший полягав у формуван-

ні виборного конституційного уряду з метою відповідної заміни автократичної влади, то другий – у встановленні федералізму в багатонаціональній імперії. Проте ефективність конституціоналізму та федералізму розглядалася тільки у соціалістичному контексті, підкреслювалося, що здійснити відповідну заміну царської автократії конституційним урядом можна шляхом впровадження трьох елементів у його соціалістично орієнтованій теорії: прав людини, конституціоналізму та федералізму. Варто зауважити, що Б. Кістяківський надавав великого значення конституційним і правовим ініціативам, які стануть у пригоді в разі соціальної та політичної перебудови суспільства в умовах створення демократичної конституційної системи. На відміну від М. Вебера, він критикував наявні законодавчі форми, щоб віднайти належні теоретичні засади конституційного ладу.

Осмилюючи оптимальний тип майбутньої досконалої конституційно-правової держави, учений прагнув уникнути революційних катаклізмів, хаосу й насильства в процесі суспільно-політичної трансформації Російської імперії. Надійною запорукою цього міг би стати пошук формальних компромісів щодо запровадження конституціоналізму й демократичного правового устрою в країні. «Кожний новий важливий закон у сучасній конституційній державі, – зазначав він, – є компромісом між різними партіями, що представляють інтереси певних соціальних груп і класів. Сучасна держава діє на підставі компромісів, і конституція кожної окремої держави є компромісом між найвпливовішими соціальними групами в певній країні» [2, с. 180].

Тож, сміливо й аргументовано критикуючи позитивістські та матеріалістичні вчення, що панували раніше, Б. Кістяківський тим самим успішно продукував нові соціально-політичні та правові ідеї. На його думку, щоб «принципи не перетворювалися на догмати, а теорії – на віровчення, нам треба більше внутрішньої свободи мислення, більше готовності відмовитися від усіх упереджених та взятих на віру теоретичних положень» [1, с. 95].

Такий продуктивний і перспективний методологічний аргументації вироблення глибокого й об'єктивного знання в царині соціогуманітарних наук, й зокрема правознавства, цілковито відповідають і фрагментарно проаналізовані нами основні складові концепції конституціоналізму Кістяківського, що є важливим теоретичним підґрунтям модернізації сучасної конституційно-правової системи в Україні.

Список використаних джерел

1. Депенчук Л. Богдан Кістяківський. – К.: Основи, 1995. – 174 с.
2. Кістяковский Б. В защиту права (Интеллигенция и правосознание) // Вехи: Сб. ст. о рус. интеллигенции [сост. и авт. предисл. М. О. Гершензон; вступ. ст. Д. Н. Бакун]. – М.: Грифон, 2007. – С. 169–202.
3. Кістяковский Б. А. Философия и социология права [сост., примеч., указ. В. В. Сапова]. – СПб: РХГИ, 1999. – 800 с.
4. Колюх В. В. Конституційний процес як різновид політичного процесу // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія. Політологія. – 2015. – Вип. 1. – С. 114–116.
5. Конституционное право зарубежных стран: Учебник / Н. В. Мишина, А. Р. Крусян, Д. Я. Гараджаев и др. – Харьков: Право, 2015. – 848 с.
6. Конституционное право зарубежных стран: Учебник [под общ. ред. М. В. Баглая, Ю. И. Лейбо и Л. М. Энтина]. – 2-е изд., перераб. – М.: Норма, 2008. – 1056 с.
7. Конституционное право. Энциклопедический словарь [отв. ред. и рук. авт. кол. – доктор юрид. наук, профессор С. А. Авакьян]. – М.: Норма, 2001. – 688 с.

8. Лисенков С. Л. Конституція України: Матеріали вивчення. – К.: Либідь, 1997. –160 с.

9. Політична енциклопедія [редкол.: Ю. Левенець (голова); Ю. Шаповал (заст. голови) та ін.]. – К.: Парламентське видавництво, 2011. – 808 с.

10. Хейман С. Кістяківський: Боротьба за національні та конституційні права в останні роки царату / Пер. з англ. – К.: Основні цінності, 2000. – 304 с.

References

1. **Depenchuk L.** (1995), *Bohdan Kistiakivskiy* [Bohdan Kistiakovskii], Kyiv: Osnovy.

2. **Kistiakovskii B.** (2007), 'V zaschitu prava (Intelligentsiya i pravosoznanie)' [In protection of the right (Intellectuals and sense of justice)], *Vekhi: Sbornik statei o russkoi intelligentsyi*, in M. O. Gershenzon (ed.), Moscow: Grifon.

3. **Kistiakovskii B.** (1999), *Filosofii i sotsyologiya prava* [Philosophy and sociology of law], in V. V. Sapov (ed.), Saint Petersburg: RKHGI.

4. **Koliukh V. V.** (2015), 'Konstytutsiyni protsesi yak riznovid politychnoho protsesu' [Constitutional process as a type of political process], *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho*

universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Filosofii. Politolohiia, Vol. 1: 114–116.

5. **Mishina N. V., Krusian A. R., Garadzhaiev D. Ya. and others** (2015), *Konstitutsyonnoe pravo zarubezhnykh stran: Uchebnyk* [Constitutional law of foreign countries: Textbook], Harkov: Pravo.

6. *Konstitutsyonnoe pravo zarubezhnykh stran: Uchebnyk* [Constitutional law of foreign countries: Textbook] (2008), in M. V. Baglai, Yu. I. Leibo, L. M. Entin (ed.), 2nd ed., Moscow: Norma.

7. *Konstitutsyonnoe pravo. Entsyklopedicheskii slovar* [Constitutional law. Encyclopedic dictionary] (2001), in S. A. Avakian (ed.), Moscow: Norma.

8. **Lysenkov S. L.** (1997), *Konstytutsiia Ukrainy: Materialy vyvchennia* [The Constitution of Ukraine: materials of study], Kyiv: Lybid.

9. *Politychna entsyklopediia* [Political encyclopedia] (2011), in Iu. Levenets (ed.), Kyiv: Parlamentske vydavnytstvo.

10. **Heyman S.** (2000), *Kistiakivskiy: Borotba za natsionalni ta konstytutsiyni prava v ostanni roky tsaratu* [Kistiakovskiy: The struggle for national and constitutional rights in the last years of tsarism], Kyiv: Osnovni tsinnosti.

Конституційно-правова реформа місцевого самоврядування в Україні: проблеми та перспективи

Олександр ПЕТРИШИН,
перший віце-президент Національної академії правових наук України, завідувач кафедри теорії держави та права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, доктор юридичних наук, професор

Олег ПЕТРИШИН,
старший науковий співробітник НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування, кандидат юридичних наук

Місцеве самоврядування як фундаментальний інститут державності кожної демократичної країни у процесі розвитку збагачувалося набутками становлення громадянського суспільства та ділової активності мешканців відповідних територій. Автори наводять приклади особливостей місцевого самоврядування різних країн, відзначаючи те, як на них позначилися відповідні державотворчі процеси. Ґрунтуючись на вченні про природне право, місцеве самоврядування, основні принципи якого викладено в Європейській хартії, в усіх країнах тією чи іншою мірою сповідує головний принцип справедливості й рівноправ'я, зокрема, виборчого права. На жаль, українське законодавство не позбулося суперечностей щодо Європейської хартії місцевого самоврядування. Тож необхідні зміни і Конституції України, і конституційних законів.

Ключові слова: місцеве самоврядування, публічна влада, магдебурзьке право, Європейська хартія місцевого самоврядування, державність, акт децентралізації.